

Om het protestants belang veilig te stellen

Engelse hulpacties voor continentale protestanten in de achttiende eeuw

- door Sugiko Nishikawa – vertaling David Onnekink -

Transparant 15.1 (2004) 12-16

In 1699 werd de Society for the Promotion of Christian Knowledge (SPCK) opgericht. De vereniging maakte zich zorgen om de situatie van de kerk, maar ook om het lot van protestanten op het Europese continent. Netwerken werden opgericht om protestantse broeders in nood te hulp te schieten. In dit artikel bespreekt Sugiko Nishikawa de activiteiten van de SPCK gedurende de achttiende eeuw en analyseert ze verschuivingen in werkerterrein en doelstelling van deze vereniging.

In de zomer van 1730 arriveerden pastor Jakub Gordon en handelaar Jakub Gray in Londen na een lange reis vanuit het hertogdom Samogitia in Litouwen. Ze vertegenwoordigden de Schotse en Engelse handelaren van Kieydan (Kėdainiai), een stad op de handelsroute van Vilnius en Kaunas naar Oost-Pruisen en Livonië. De burgers van Kieydan, onder wie velen van Schotse afkomst, waren welvarend in de zeventiende eeuw onder de bescherming van de protestantse prins van Radvila (Radziwitt). De stad had echter veel te lijden van de Grote Noordse Oorlog en de pestepidemie van de jaren 1700, waarvan ze nog steeds niet hersteld was. De Schotse handelaren van Kieydan waren in 1728 zelfs bijna bankroet gegaan. De petitie die Gordon en Gray voor de handelaren van Kieydan naar Londen brachten, was bedoeld om financiële steun van hun thuisland te verwerven om hun handel te herstellen en appelleerde aan protestantse gevoelens in Groot-Brittannië:

‘inderdaad lijkt deze stad het hoofd en het fundament te zijn van onze heilige evangelische religie, gegrondvest in deze regio’s, want er is geen stad behalve deze in het gehele koninkrijk van Polen en Litouwen, waarin de Britse natie, met volledige godsdienstvrijheid, de volle jurisdictie kan verkrijgen en uitoefenen, zowel civiel als crimineel. Maar helaas! Vreselijke verstoringen door de opeenvolgende oorlog met Zweden en van de burgeroorlog, openbare confiscaties van onze bezittingen, zware en onbetaalbare belastingen, aanslagen voor brandstof, belastingen opgelegd door de Zweed, Moscoviet en door lokale troepen, afgedwongen met meer dan vijandelijk geweld, en daarna intensieve confiscaties van voedselvoorraden, een onbedwingbare hongersnood en wrede pest, en uiteindelijk zo veel invallen en plunderingen van vreemde barbaren, Tartaren, Kozakken en Kalmukken...’¹

De petitie werd opgemerkt door vooraanstaande leden van de *Society for Promoting Christian Knowledge*, de SPCK, te Londen. De vereniging had begrip voor hun noodkreet en besloot meteen fondsen te werven voor deze Litouwers.

De SPCK is vaak gezien als de apotheose van de anglicaanse missionaire bezieling en staat bekend om haar gedreven werk voor de distributie van christelijke literatuur en steun aan charitatieve scholen. Ze was een van de invloedrijkste vrijwilligersorganisaties in Engeland in de achttiende eeuw en had een gevestigde naam. Maar het moet benadrukt worden dat de SPCK de reactie weergaf van protestanten die zich bedreigd voelden door de rooms-katholieke opmars tijdens de late zeventiende eeuw: de dreiging gevormd door Lodewijk XIV van Frankrijk versterkte het religieus antagonisme tijdens de jaren 1680. Zijn expansiepolitiek en pogingen om het protestantisme binnen zijn invloedssfeer te vernietigen, versterkte het besef van crisis van het protestantisme in Europa. Het zorgwekkende nieuws kwam niet alleen uit Frankrijk: de rooms-katholieke successie in de Rijnpalts en de slachting onder de Waldenzen in Piëmont vonden plaats binnen een kort tijdsbestek. Het succes van de Contrareformatie

in Polen-Litouwen, Silezië en Transsylvanië leek ook grote vormen aan te nemen. Dit, samen met de grote immigratie van hugenotenvluchtelingen in Engeland, versterkte antirooms-katholieke sentimenten en ook het gevoel voor noodzaak van protestantse solidariteit in Engeland.

Koude oorlog

Voor diegenen die zich bedreigd zagen door de rooms-katholieke opmars zowel binnenslands als over de grenzen, was de Glorioze Revolutie van 1688-1689 een door de voorzienigheid gestuurde gebeurtenis. Een contemporaine pamfletschrijver beschouwde het als een 'wonderbaarlijke bevrijding [van Engeland] van Franse tirannie en paapse onderdrukking, bewerkstelligd door de goedheid en genade van de almachtige God'.² Terwijl men zich bewust was van de wakende aanwezigheid van God, voelden sommigen een sterke drang om met meer voortvarendheid religieuze hervorming aan te vatten omdat het een verplichting van de uitverkorenen was. De plebeïsche onkunde en lossere wordende christelijke moraal werden volgens hen door rooms-katholieken gebruikt om hun invloed te vergroten. Als reactie hierop werden projecten opgezet om deze problemen onder de armen te lijf te gaan en hen deel te laten uitmaken van een vrome protestantse natie, niet alleen geleid door de geestelijkheid, maar ook door leken: vrijwilligersorganisaties voor 'the reformation of manners' bloeiden op. Dit is vaak de 'beweging voor morele reformatie' genoemd.

Inderdaad was de SPCK het product van deze beweging. Wat echter minder is begrepen is dat de vereniging een Engels gevoel van verantwoordelijkheid als de kampioen van Europese protestantse broeders en van pan-Europese solidariteit had, wat ook ontwaakte door de Revolutie. De SPCK had sterk het gevoel onderdeel te zijn van een protestantse gemeenschap en deed grote, zij het sporadische, inspanningen om betrokken te worden bij een Europese protestantse reformatie tegen Rome. Voor de leiders van de SPCK ging het gevecht tegen het rooms-katholicisme nog steeds door in de zogenaamde 'Age of Reason'. Al kan het niet echt worden omschreven als een open godsdienstoorlog, het was minstens een koude oorlog. Volgens hen stonden de protestantse minderheden die bedreigd werden door de rooms-katholieke Contrareformatie, zoals de Waldenzen en de Litouwse calvinisten, in de frontlinie van deze oorlog. Financiële steun werd dus regelmatig gegeven aan de broeders in nood over het gehele continent. Gedurende deze periode bestonden er zelfs plannen voor een protestantse unie in Europa zowel op militair als kerkelijk niveau.

De Society in actie

Vanaf haar ontstaan riep de SPCK protestanten op om zich te verenigen tegen 'de opmars van paapsheid ... over geheel Europa', en startte een project om correspondentienetwerken op te zetten met continentale protestanten.³ Leidende figuren binnen de SPCK, zoals John Chamberlayne, Sir John Philipps, Dr. Frederick Slare en Henry Hoare, hadden zelf ook hechte Europese contacten. Chamberlayne was het actiefste lid van de vereniging; als vredesrechter in Middlesex en als *gentleman* van de *Privy Chamber* van koningin Anna, was hij een politieke figuur, maar hij werd ook internationaal erkend als schrijver. Henry Hoare is een ander voorbeeld: zijn familiebank, die nauw betrokken was bij de financiële zaken van de SPCK, had een netwerk van agenten op het continent. Thomas Hoare, de broer van Henry, werkte na zijn opleiding bij handelaren in Amsterdam in Hamburg en Henry gebruikte hem blijkbaar om zijn contacten te onderhouden met August Hermann Francke, een piëtistische voorman in Halle. Toen Henry werd belast met de opleiding van een jongen uit zijn familie, liet hij hem door Thomas onderbrengen bij Francke. Het is tamelijk zeker dat de SPCK gebruik maakte van het grootste deel van Hoare's netwerk en vice versa.

Al spoedig strekte het correspondentienetwerk van de SPCK zich uit van Rusland tot de Italiaanse vrijhaven van Livorno. Het begon met de piëtisten in Halle in Saksen en vooraanstaande Zwitserse theologen, die al goed bekend waren met de morele reformatie en godsdienstige educatie. Vooral de inspanningen van Robert Hales, een agent van de SPCK en een jongere zoon van een Kentse baronet, droegen veel bij aan deze relatie. Na zijn grote succes in het bewerkstelligen van de verbintenis tussen de SPCK en de Zwitserse theologen, werkte Hales actief in centraal- en noord-Europa als een zeer betrouwbaar intermediair tussen de SPCK en continentale protestanten gedurende de regeringsperiode van koningin Anna. Zijn belangrijkste taken varieerden van het bekendmaken van de doelstellingen van de SPCK tot het distribueren van traktaten van de vereniging. Hij vertaalde een aantal anti-paapse pamfletten naar ‘de Boheemse tong’, het Livonisch, Wendisch en wellicht Russisch. Hij verzamelde ook informatie over de situatie van de protestanten die in de frontlinie tegen de rooms-katholieke machten stonden. In 1706 schreef Hales aan de SPCK uit Dresden dat ‘de Rooms-katholieken veel Moscovieten tot het papisme verleiden, op die grond dat het verschil tussen de Griekse en Latijnse kerken niet essentieel is’. Om de Moscovieten dus te redden uit de handen van de papen, vroeg hij de vereniging om de zending van ‘een kort traktaat dat de misverstanden van de Rooms-katholieke kerk met betrekking tot de Grieken laat zien’.⁴ Men geloofde dat de distributie van boeken een effect zou hebben op het tegengaan van de verspreiding van rooms-katholieke activiteiten. De vereniging en haar continentale partners bundelden dus hun krachten om de publicaties van de vereniging over Europa te verspreiden.

Naast Hales lijkt de SPCK ook andere agenten te hebben ingehuurd. Een agent genaamd Wilkins werd in 1712 naar Frankrijk gezonden om de algemene religieuze situatie daar te onderzoeken.⁵ Wilkins verzamelde nieuws over de protestantse galeislaven die van Duinkerken naar Marseille waren vervoerd in de herfst van 1712 en bespioneerde jacobieten en Engelse rooms-katholieken. De vereniging baseerde zich waarschijnlijk op zijn informatie toen zij aan Hales schreef dat ‘paapse priesters dagelijks overkomen uit Duinkerken om de weg te bereiden voor een plan waar ze gewichtig over doen, en er zijn al vele gevallen van perversie van hun bloedige godsdienst, die aantonen dat ze niet stilzitten’.⁶ In 1713 werd de vereniging door een andere bron ingelicht:

‘vanuit goede handen dat in het afgelopen jaar 400 Jezuïeten en paapse geestelijken sloop waren gegaan naar Engeland om door te gaan met oogsten, dat ze zich in die delen zo groot wanen dat de *Society de Propaganda fide* [*sic*] verordend heeft om allen uit de drie koninkrijken die in het buitenland zijn en capabel zijn het christelijk geloof te verkondigen, om terug te keren naar hun respectief land: dat deze orders punctueel gehoorzaamd dienen te worden zodat er niet genoeg over zijn om de mis te zeggen en sommige kloosters volledig zijn verlaten door de Britten, en in het bijzonder in Luik &c.’⁷

Sommige aantallen in deze informatie waren tamelijk overdreven. Soms grensden de angsten van de SPCK aan paranoïde fantasie. Sommige leden geloofden in het bestaan van paapse huurmoordenaars. In 1712 publiceerde Thomas Bray een protestants martelarenboek⁸, maar hij maakte zijn auteurschap niet bekend omdat hij vreesde dat het lot van Sir Edmund Berry Godfrey, een vurig protestant die op mysterieuze wijze was vermoord tijdens de *Popish Plot* van 1678-1679, hem ook te beurt zou vallen. De SPCK ging natuurlijk door met het verzamelen van informatie over rooms-katholieke activiteiten uit geheel Groot-Brittannië. Maar men moet bedenken dat de leden van de SPCK veronderstelden dat ze in een tijd leefden die geplaagd werd door moordende ideologische verdeeldheid.

De SPCK als intermediair

De leiders van de SPCK runden de vereniging met behulp van de informatie van hun correspondenten en agenten. Al spoedig werd de SPCK voor continentale protestanten een intermediair waardoor ze de Engelse autoriteiten om hulp konden vragen.

Na de Revolutie van 1688-1689 verklaarden opeenvolgende Engelse monarchen officieel en herhaaldelijk dat ze de beschermers van protestants Europa waren. Van tijd tot tijd boden ze financiële steun aan hun onderdrukte broeders op het continent. Zo genoten bijvoorbeeld de hugenoten, Waldenzen, inwoners van Orange, de Palts en Armenië, de Hervormde Kerk in Oberarmen en een Latijnse school in Offenbach de liefdadigheid van koningin Anna. Maar verzoeken om liefdadigheid kwamen dermate regelmatig voor in de vroege achttiende eeuw, dat sommige Engelsen vonden dat er te veel waren om aan te kunnen. Sommige aanvragen werden noodzakelijkerwijs afgewezen. Als gevolg hiervan moesten potentiële ontvangers van hulp zich nog steeds wenden tot de Engelse autoriteiten in de hoop op Engelse liefdadigheid. De Engelse kant had ook agenten nodig die fungeerden als brug tussen de Engelse autoriteiten en buitenlandse aanvragers. Gezien hun netwerk wekt het geen verbazing dat de SPCK-leden de algemene controle verwierven over de officiële fondsenwerving.

De minuten van de SPCK vermelden slechts af en toe nieuws over vervolgingen, maar dit betekende niet dat de vereniging ongeïnteresseerd was in het lot van de vervolgd. Het feit dat sommige leden van de SPCK commissarissen werden van de officiële fondsenwervingen voor de inwoners van Orange in 1703, de kerk van Oberarmen in 1707 en de arme inwoners van de Palts in 1709, maakte dat de vergaderingen van de commissarissen vaak leken op die van de SPCK. Blijkbaar oefenden ze een aanzienlijke invloed uit op het werven van fondsen. Inderdaad namen de onderdrukte continentale protestanten contact met hen op over de vraag of ze een kans hadden om een koninklijk besluit te krijgen voor fondsenwerving, of charitatieve collectes te organiseren. Velen van hen waren bereid om de lange reis te ondernemen naar de bijeenkomsten van de SPCK in Londen. John Holling van Hanover, een buitenlands corresponderend lid, schreef in het begin van 1714 aan de SPCK:

‘dat de provoost van Wolgast [in Pommeren] genaamd von Platen, een doctor in de theologie, de meningen gepeild heeft in deze en andere delen van Duitsland voor wat betreft de herbouw van de kerk in de genoemde plaats, die tezamen met de gehele stad door de Moscovieten in de as was gelegd, en van hem had verlangd om zijn vrienden in Engeland te vragen of het aan te raden was dat hij daar naartoe zou gaan om een beroep op liefdadigheid te doen voor dit doel, en in het bijzonder of de vereniging bereid was hem daarin te steunen; hij zendt met de brief een gedrukt relaas in het hoog-Duits over de miserabele toestand van deze arme mensen, waarvan hij zou willen dat de inhoud gecommuniceerd wordt door de heer Chamberlayne aan de vereniging.’⁹

De brief laat zien dat de protestanten in de Baltische regio bekend waren met de rol van de SPCK binnen de Engelse liefdadigheid. Om een ander voorbeeld te noemen: in 1716 gaf George I opdracht om fondsen te werven voor de Boheemse Broederschap in Lissa in Polen en een calvinistisch college in Enyad in Transsylvanië. De Boheemse Broederschap en de Transsylvaniërs wisten waarschijnlijk van elkaars verzoeken om liefdadigheid en realiseerden zich al spoedig, tenminste aan de kant van de Poolse protestanten, dat ze elkaars rivalen waren. Daniel Ernst Jablonski, een voorman van de Boheemse Broederschap en een buitenlandse correspondent van de SPCK, gebruikte zijn connectie met de SPCK om te verzekeren dat het aandeel van de Poolse protestanten groter was dan dat van Enyed. Op 11 april 1716 instrueerde Jablonski vanuit Berlijn zijn agent in Londen, Christian Sitkovius:

‘hoewel men niet hebzuchtig moet zijn in zaken van genade, ten aanzien van zijn bureu, gebiedt de eerlijkheid dat we in het geval van de collectes in Engeland in Polen een groter deel zouden moeten hebben dan de Transsylvaniërs. Hierover schrijf ik ook [onmiddellijk] aan Doctor Caesar’.¹⁰

Doctor [Johann Jacob] Caesar was een predikant van de Duitse Hervormde Congregatie in Londen en ook lid van de SPCK. Het antwoord van Caesar was te formeel om Jablonski te kunnen bevredigen. Ook de brieven van andere leden konden zijn zorg over het aandeel niet verkleinen. Zes maanden later kon hij niet nalaten zijn agent aan te manen om Caesar opnieuw onder druk te zetten, hoewel Jablonski voorzichtig genoeg was om te benadrukken dat ze niet ‘teveel hierover praatten, zodat [ze] niet werden beschouwd als onbevredigde vrekken en jaloezerse mensen’.

‘Ik wilde aan Doctor Caesar over deze gelegenheid schrijven, maar werd verhinderd; ik zou je willen vragen hem officieel te groeten, en hem te verzekeren dat het [zo spoedig mogelijk] zal gebeuren. Deze heer denkt over distributie alleen in algemene termen. Ziehier zijn woorden: “Bovendien zal ter zijner tijd de verdeling van de binnenkomende collectegelden tussen u en het college van Enyed geschieden volgens een eerlijke proportie, en gedaan worden conform de beslissing van de meest edele heren en bewindvoerders”. Omdat de heer Caesar niet alleen een actief instrument is in deze collecte, maar ook een commissaris daarvan, ja zelfs de secretaris, kan hij ook veel doen met betrekking tot de aanwending daarvan.’¹¹

Wanneer de SPCK zag dat de officiële fondsenwerving wellicht niet zou plaatsvinden, organiseerde ze soms een private collecte. Vanaf haar grondvesting wierf de SPCK zo nu en dan privé-gelden voor de Hugenootse galeislaven in Frankrijk en ook voor sommige andere continentale Protestanten.

Meer introvert

Dit artikel is daarvan een voorbeeld. De vereniging concludeerde op de een of andere manier dat officiële fondsenwerving onwaarschijnlijk was en ging dan over op private overschrijvingen.

Het is zeer waarschijnlijk dat de SPCK al enige kennis had van de positie van Kieydan als centrum van het protestants geloof in Samogitia, het westelijk deel van Litouwen, nog voor Gordon en Gray naar Londen kwamen. Al in maart 1704 stuurde Robert Hales de SPCK een vertaling van een verhandeling over ‘de treurige staat van de protestantse religie in Litouwen en Samogitoo’. Daniel Ernst Jablonski in Berlijn, een zeer ijverig corresponderend lid van de SPCK, moet een goed begrip hebben gehad van de situatie van de potestanten in Litouwen en verschafte zijn informatie niet alleen aan de SPCK, maar ook aan de Litouwers. Andere corresponderende leden in Gdansk en andere Baltische regio’s, zouden vernomen kunnen hebben van het lijden van de handelaren van Kieydan door een commercieel netwerk. Misschien was de aanvrager in dit geval beter voorbereid. Het plan van Kieydan om een beroep te doen op Britse liefdadigheid schijnt een laatste poging geweest te zijn, nadat men zich gewend had tot handelaren in dichterbij gelegen steden, zoals Tilsit, Koningsbergen, Gdansk en verscheidene steden in Wit-Rusland. Bovendien werd hun plan om naar Londen te reizen gesteund door handelaren in die steden omdat Kieydan erin slaagde wat geld van hen te werven tussen 1728 en 1730.

De voormannen van de SPCK demonstreerden hun ervaring in het werken met fondsenwervingen voor continentale protestanten. Terwijl bankiers verbonden aan de SPCK, zoals de Hoare-familie, de leiding namen over geldzaken, deden leidende figuren van de SPCK, in het bijzonder Sir John Philipps en Henry Newman, hun best om fondsen te werven en steun te zoeken. Newman schreef bedelbrieven, hij vroeg zelfs een vriend in Boston, Massachusetts, en Sir John Philipps bezocht zijn contacten en vrienden. Eens zat Philipps bij

Sir Robert Walpole, de Britse eerste minister die een relatie van hem was; die ‘ging onmiddellijk een check van £ 50 halen om aan [Philipps] te geven’.¹² Lord Harrington, de staatssecretaris, was een andere ‘gulle en vrijgevege’ weldoener die door Philipps werd overgehaald.¹³ De SPCK schijnt ook met de Schotse Kerk contact te hebben gehad. Vervolgens werd een zondagse collecte voor ‘Kieydan in Polen’ in alle kerken in Edinburgh gehouden. De campagne was succesvol en het geld werd naar Koningsbergen en Gdansk gestuurd voor de noodzakelijke goederen. Het fondsenwervingapparaat van de SPCK werkte opnieuw en liet haar capaciteiten zien in 1732 voor de Protestantse emigratie uit Salzburg.

De SPCK onderhield het netwerk van relaties met continentale protestanten in de jaren 1740. Omdat ze bestuurd werd door een kleine groep vooraanstaande leden, waren persoonlijke contacten van vitaal belang. De eerste generatie had sterke Europese connecties en een oecumenische inslag en was voldoende bezorgd om de internationale roms-katholieke bedreiging om zichzelf te identificeren als lid van de Protestantse voorhoede. Hun denkwereld, (Latijns) christendom in Europa, strekte zich inderdaad uit over het continent en hun netwerk verbond Londen, Edinburgh en Dublin met Transsylvanië, Piemonte en Polen-Litouwen. De generatie die daarop volgde was echter meer insulair. Hoewel het zijn anti-paapse activiteiten voortzette, gaf het in toenemende mate meer om nationale en kerkelijke kwesties en schijnt het de roms-katholieke dreiging niet als het belangrijkste gevaar voor het protestantisme te hebben gezien. De herinnering aan de protestantse crisis ten tijde van Lodewijk XIV was aan het wegebben en de SPCK raakte haar Europees perspectief kwijt. Met uitzondering van de zending naar India plaatste het zichzelf stevig in Engeland en bemoeide men zich nauwelijks met Calais en wat daarachter lag. Tegen de late achttiende eeuw waren de corresponderende leden op het continent bijna vergeten.

Personalia

Sugiko Nishikawa promoveerde in 1998 aan University College London op ‘English Attitudes toward Continental Protestants with Particular Reference to Church Briefs c.1680-1740’. Sinds 2000 is ze Associate Professor aan de Faculteit der Letteren van de Universiteit van Kobe, Japan. Ze heeft een aantal publicaties over protestantse minderheden en netwerken op haar naam staan.

Noten

¹ Nacionaline Martyno Mazvydo biblioteka, Vilnius, f. 93-568, fos. 1-2.

² The British Museum, “Catalogue of Political and Personal Satires”, BMC 1186, gedrukt in *Religion in the Popular Prints 1600-1832*, red. John Miller (Cambridge, 1986) 133.

³ SPCK archieven, Londen, Wanley MS, CS3, fo. 137-40. Zie Sugiko Nishikawa, “English attitudes toward continental Protestants with particular reference to church briefs, c.1680-1740”, ongepubl. dissertatie Londen 1998, 209-12. Ik ben wijlen dominee Dr. Gordon Huelin en andere stafleden van de SPCK, Londen, dankbaar voor hun toestemming om het materiaal te bestuderen. Het SPCK-archief is nu verplaatst naar Cambridge University Library.

⁴ SPCK, minutenboek, i. fo. 399.

⁵ SPCK, geheim comité, fos 4, 6, 10; SPCK, Franse Protestanten 2, ingekomen brieven 1713-15.

⁶ SPCK, brieven van de vereniging, CS2/2, fo. 91.

⁷ SPCK, geheim comité, fo. 6.

⁸ [Thomas Bray], *Papal Usurpation and Persecution, As it Has Been Exercised in Ancient and Modern Times With Respect Both to Princes & People* (Londen, 1712).

⁹ SPCK, Uittreksel brievenboek, ontvangen, no. 3853.

¹⁰ Unitätsarchiv, Herrnhut, correspondentie van Sitkovius, NSC-10, Jablonski aan Sitkovius, 11 april 1716.

¹¹ *Ibid.*, 28 Nov. [1716]. Zie ook, 22 februari 1717; 23 maart [1717].

¹² SPCK, New England brieven, CN3/3, fo. 57.

¹³ Public Record Office, Londen, SP 36/27/66.